

Etický význam pojmu osoby

V lidském myšlení i jednání, které se vztahuje k člověku, lze najít jedno důležité rozlišení. Je jím na jedné straně člověk jako bytost patřící do určitého druhu, jednak jako bytost, jíž přísluší práva a povinnosti. Toto rozlišení bývá často popisováno jako:

- člověk (biologický druh *homo sapiens*)
- osoba (jedinec, který má svá nezadatelná práva, v první řadě právo na život)

Je zřejmé, že v přirozeném jazyce používáme tyto pojmy někdy jiným způsobem. Například při otázce „Co je to tu za osobu?“ obvykle chceme vyjádřit spíše chladný až distancovaný postoj. V odborných textech však bývá slovo „osoba“ vyhrazeno právě pro ty bytosti, které mají práva a povinnosti, především právo na život.

Extenzi neboli rozsah pojmu „člověk“ nebo „lidská bytost“ lze určit poměrně snadno a nepředstavuje větší problém v diskusích. Bez obtíží ho můžeme vymezit například jako všechny bytosti, které mají příslušný genetický kód. S určením extenze pojmu „osoba“ je to již komplikovanější. V dějinách existovala celá řada demarkačních linií mezi lidmi, kteří nezadatelná práva mají, a těmi, kteří je nemají, čili mezi lidmi, kteří osobami nejsou, a těmi¹ lidmi, kteří osobami jsou. Příkladem může být upření osobního charakteru otroků, žen, černochů, Židů, mentálně postižených apod. V současnosti je tento problém také velmi živý. Týká se hlavně otázky osobního charakteru lidských embryí, a to v souvislosti s problematikou potratů a využití lidských embryí.²

Zmíněné otázky jsou samozřejmě pro drtivou většinu lidí vysoce citlivé. Zdaleka nejsou jen intelektuální hádankou nebo věci ryze rozumové argumentace. Uplatňují se zde i faktory kulturní, emoční, zkušenostní nebo náboženské.³ Při vytváření si vlastního postoje je tedy rozumová argumentace pouze jedním z mnoha kamínků v mozaice, nicméně kamínkem velmi důležitým. Na to ukazuje i skutečnost, že již několik desetiletí se o této problematice vede velice živá diskuse. Orientuje se hlavně na otázku statusu lidského embrya. Souvisí to samozřejmě s potraty, což je pochopitelné, protože k legalizaci potratů došlo ve většině zemí právě v průběhu minulých desetiletí, a diskuse zdaleka není uzavřena. Poměrně nedávno se k potratové problematice přidala otázka využití kmenových buněk.

Základní otázky

Základní pojetí osoby, jak bylo nastíněno výše, je bytost, jíž přísluší základní lidská práva a povinnosti. Otázkou ale je, jsou-li tato základní práva odstupňovaná nebo ne, jinými slovy, dá se říci, že jsou buď všechna, nebo žádná? Na první pohled by se zdálo, že práva jsou odstupňována. Ne všechno, co má práva, má i právo na život. Příkladem mohou být koťátka (nebo jakákoli jiná zvířata – nicméně představy koťátek obvykle u lidí vzbuzují empatičtější nálady než například krysy, což je pro účel podobných argumentů nezanedbatelný rétorický faktor). Asi se všichni shodnou, že koťátka mohou být zabita, ale neměla by být mučena. To

¹ Obvyklé označení „lidská práva“, jak se zdá, vyjadřuje spíše intuici, že subjektem práv (tedy osobou) jsou prostě lidé bez další specifikace.

² Srov. GILLON, R., „Is There a ‘New Ethics of Abortion’?”, *Journal of Medical Ethics*, Vol. 27 (2001), Suppl. II, s. ii5-ii9.

³ Velmi dobrý a přitom stručný přehled teologických podnětů pro otázku statusu lidského embrya předkládá JONES, D., „A Theologians’ Brief: On the Place of the Human Embryo Within the Christian Tradition & the Theological Principles for Evaluating its Moral Status“, *Ethics & Medicine*, Vol. 17 (2001), Nr. 3, s. 143-153.

znamená, že mají právo nebýt mučena, ale nemají právo na život.⁴ Proti tomu je však možné namítnout, že ono právo koťátek nebýt mučen není právo koťátek ve vlastním slova smyslu, ale jen popisem absence práva člověka mučit koťátka. Koťátko totiž jako bytost bez rozumu a svobodné vůle nemůže být subjektem žádných práv. Když člověk sadisticky mučí myši, mluvíme o právu zvířat na slušné zacházení. To, že jde jen o obrazné vyjádření ne-práva člověka mučit zvířata, jasně dokládá situace, kdy si s myši hraje kočka. Kdo takovou situaci viděl, jistě potvrdí, že je to pro myš bolestivé, stresující a bezpochyby to lze označit za mučení s následkem smrti. Zde však proti počínání kočky nijak neprotestujeme. Počínání kočky neodsuzujeme jako bezprávi páchané na myši z jednoduchého důvodu: ani myš ani kočka nejsou subjektem práv a povinností, a tudíž zde nejsou ve hře práva myši ani práva kočky.

U člověka obvykle připouštíme právo zabíjet v případě potřeby zvířata (potrava, bezpečí, profylaxe apod.), ale nepřipouštíme právo zvířata mučit. Důvodem je zbytečné utrpení zvířat a negativní zpětný dopad na charakter člověka, který se takových činů dopouští. Zůstaňme proto u předpokladu, že právo na život patří mezi základní nezadatelná lidská práva a týká se všech osob bez rozdílu.

O pojmu osoba lze pojednávat dvěma způsoby. První se ptá na definici, co je to osoba. Druhý se ptá na to, koho všeho lze tímto pojmem označit. Tyto dva pohledy lze popsat jako:

- intenzionální pohled (co je to osoba)
- extenzionální pohled (kdo všechno je osoba)

Jak bylo řečeno výše, v tomto textu půjde především o otázku extenzionální. Ta ale úzce souvisí s intenzí pojmu osoby, neboť třídu jedinců, na něž je možné pojem aplikovat, je možné určit jen tehdy, když je jasné, co se pojmem osoba myslí.⁵ Tuto otázku lze rozložit na dvě metodologicky odlišné podotázky:

- Jaké vlastnosti musí něco mít, by to byl osobou? (morální otázka)
- V jakém okamžiku vývoje nabývá organismus vlastností, které ho dělají osobou? (faktuální otázka)⁶

Je zřejmé, že odpověď na druhou otázku je závislá na odpovědi na otázku první. V následujících několika odstavcích bude proto stručně zrekapitulováno několik hlavních pojetí osoby, jak je nacházíme v dějinách filosofie, a které mají dodnes svůj význam a vliv.

Různé definice osoby

Ve všech případech, ať je osoba definována jakkoli, je zřejmé že je jí myšlen subjekt základních lidských práv a s tím spojených povinností. Další definiční znaky osoby se mezi výše zmíněnými různými definicemi více či méně odlišují, a ukazují jednoduše řečeno na podmínky, které musí daný jedinec splňovat, aby se subjektem práv a povinností mohl stát.

Srovnáváme-li extenzi pojmů „osoba“ a „člověk“, lze rozlišit v podstatě dvě pojetí. První pojem osoby rozsahově ztotožňuje s pojmem člověka, kdežto druhé ji naopak rozrůžňuje.⁷

- *Inkluzivistické pojetí* osoby považuje pojmy člověka a osoby za koextenzivní (každý člověk je osobou).

⁴ Příklad uvádí TOOLEY, M., „Abortion and Infanticide“, in: SINGER, P. (ed.), *Applied Ethics*, Oxford: Oxford University Press 1986, s. 57-85.

⁵ Srov. CLARKE, W. N., *Person and Being*, Milwaukee, Wis.: Marquette University Press 1998⁴.

⁶ TOOLEY, M., „Abortion and Infanticide“.

⁷ DERR, P., „The Historical Development of the Various Concepts of Personhood“, in: SMITH, R. E. (ed.), *The Twenty-Fifth Anniversary of Vatican II*, Braintree, Mass.: The Pope John Center 1990, s. 17-33.

- *Exkluzivistické pojetí* osoby odmítá koextenzivitu pojmů člověka a osoby (ne každý člověk je osobou).

Připomínám, že nejvýznamnějším rysem osoby, na kterém se všechny její definice shodují, je vlastnictví základních a nezadatelných lidských práv, z nichž první a nejdůležitější je právo na život. Do první skupiny tedy patří pojetí, které ve svých důsledcích vede k radikálnímu odmítnutí veškerého rozlišování mezi lidskými bytostmi z hlediska toho, zda jsou osobou. Je zde tedy odmítnut jak jakýkoli typ rasismu nebo sexismu, veškeré zabíjení nebo podhodnocování nemocných či postižených, stejně jako jakékoli činnosti s negativními důsledky pro lidská embrya.⁸ Takto uvedený výčet by mohl vést k domněnce, že exkluzivisté musejí automaticky schvalovat například rasismus. To by však bylo velmi zavádějící a vůči exkluzivistům nespravedlivé. Exkluzivista je ten, kdo nepovažuje každého člověka za osobu, ale onu dělicí linii lze vést nespočetnými způsoby. Exkluzivismů je proto celá řada, a je naprosto jisté, že drtivá většina těch současných exkluzivistů, kteří podporují např. pokusy na embryích, budou např. zásadní a nesmlouvaví odpůrci rasismu. Uvedením výčtu nejrozumnějších exkluzivistických přístupů tedy rozhodně nechci skrytě naznačovat, že být zastáncem potratů znamená být zastáncem vyhlazování Židů nebo černošského otroctví. Vraťme se ale k tématu různých definic osoby.

Osobu lze definovat v podstatě dvěma základními způsoby. První z nich je dobře vystižena Boethiovou definicí jako *individuální substance rozumové přirozenosti* (*naturae rationalis individua substantia*).⁹ Vidění osoby je zde jednak substanční, jednak vychází z realistického pohledu na přirozenost této substance. Jestliže se soustředíme na lidskou přirozenost, pak obvykle dojdeme k inkluzivistickému pohledu na osobu. Toto pojetí zastávala a dodnes zastává celá řada myslitelů. Existuje samozřejmě mnoho různých definic osoby, ale v zásadě se lze ptát, zda akceptují tento realistický pohled na osobu či nikoli. Pokud ano, pak se principiálně s Boethiovou definicí ztotožňují a rozdíly pro naše téma nemají zásadní důležitost. Pokud ne, dostáváme se k pojetí zcela odlišnému, které lze ilustrovat na myšlenkách prvního významnějšího myslitele, jenž ho zastával, Johna Locka.

John Locke v důsledku svého skepticismu od sebe zásadně odlišil pojem „člověka“ a pojem „osoby“. „Člověk“ je podle něj definován jako jeden z řady biologických organismů, kdežto osoba je *myslící, inteligentní bytost, která má rozum a přemýšlí, je schopná o sobě uvažovat jako o sobě samé, jako o těžce myslící věci v různých dobách a na různých místech; a to činí pouze díky tomu vědomí, které je neoddělitelné od myšlení a které, jak se mi zdá, je pro ně podstatné. (...) Neboť pouze v tom, že vědomí doprovází myšlení vždy a že právě ono působí, že každý je pak tím, co nazývá „vlastní já“, čímž se odlišuje od všech dalších myslících věcí; pouze v tom spočívá osobní identita, tj. totožnost rozumem vybavené bytosti*.¹⁰ Shrňme-li toto pojetí osoby, lze konstatovat, že se jedná nikoli o rozumovou přirozenost, jako v definici Boethiově, ale o spojitý proud rozumového vědomí sebe sama. Tam, kde toto kontinuální vědomí není, nemůžeme mluvit o osobě. I zde můžeme najít celou řadu podobně se

⁸ Za předpokladu, že embryo považujeme za člověka, což v dějinách vědy nebylo vždy samozřejmostí. Definujeme-li si však biologický druh již zmíněným genetickým kódem, pak nemáme důvod embryu druhové vymezení „člověk“ (samozřejmě v raném stádiu existence) upírat.

⁹ BOETHIUS, *Contra Eutychen et Nestorium* 3, in: BOETHIUS, *Teologické traktáty*, (přel. T. Machula, R. Mašek, T. Michalová, M. Pavelková), Praha: Krystal OP 2004, s. 34-35.

¹⁰ LOCKE, J., *Essay Concerning Human Understanding*, ch. 27, § 9; srov. LOCKE, J., „27. kapitola: O identitě a roznošnosti“ (přel. M. Dokulil), *Filosofický časopis*, roč. 53 (2005), č. 1, s. 125-143.

vyjadřujících filosofů,¹¹ ale z hlediska našeho tématu jde principiálně opět o jednu jedinou pozici.¹²

Kritéria osoby podle exkluzivismu

Je jasné, že volba východiska, jímž je definice osoby, bude mít v dalších úvahách o problematice koextenzivity pojmů „člověk“ a „osoba“ zásadní důležitost. Zatímco realistické „boethiovské“ pojetí osoby povede převážně k inkluzivismu, „lockovské“ pojetí osoby bude tendovat spíše k exkluzivismu. Kontinuální proud vědomí sebe sama totiž rozhodně není zaručen ve všech okamžicích života člověka. Příkladem může být již zmíněný zastánce exkluzivismu Michael Tooley, který považuje kontinuální vědomí sebe sama za nutnou a postačující podmínkou pro uznání něčeho osobou. Upozorňuje i na to, že „právo na život“ není šťastná formulace. Kdyby někdo vyměnil obsah myšlení (přeprogramoval mozek), asi bychom mluvili o jiné osobě, přestože život zachoval kontinuitu. Podle tohoto myslitele je tedy přesnější mluvit o právu na mentální identitu.¹³

Ne všichni exkluzivisté ovšem vědomě vycházejí z nějaké definice osoby. Dá se říci, že „lockovské“ pojetí osoby různým způsobem stojí v základu jejich koncepcí, ale způsoby argumentace bývají různé. Tím se dostáváme v Tooleyho terminologii od otázky morální k otázce faktuální. Snahou je najít srozumitelná a prokazatelná kritéria, která by odlišovala lidskou osobu od lidské bytosti, která osobou není. Příkladem může být návrh Mary Ann Warren, která uvádí následující kritéria: vědomí, rozum, vlastní aktivita, schopnost komunikace, vědomí sebe sama.¹⁴ Za osobu pak považuje tu lidskou bytost, která nepostrádá více než jeden z těchto bodů. Warren Quinn rozlišuje mezi *lidským organismem* (*human organism*) a *lidskou bytostí* (*human being*)¹⁵, což obsahově odpovídá výše zmíněnému rozlišení mezi člověkem a osobou, protože Quinnova *lidská bytost* je nositelem práv, čili v naší terminologii osoba.¹⁶ Za lidskou bytost pak považuje to, co vykazuje určitou vývojovou úplnost. Důležitým kritériem je zde používání osobních zájmen, především toho nejdůležitějšího, tedy „já“. Quinn chápe pojem „lidská bytost“ neboli „osoba“ za určitou abstrakci z celkového ontogenetického vývoje lidského organismu. Od zygoty ke starci je samozřejmě kontinuita, která nemůže být smysluplně zpochybněna. Ale podobně jako je adolescent jistým stádiem lidské bytosti, je podobně i lidská bytost stádiem lidského organismu. Judith Jarvis Thomson zase považuje za osobu lidský organismus, který již vykazuje zřetelné lidské charakteristiky (což je podle ní v deseti týdnech již plně dosaženo).¹⁷ Peter Singer zase úplně stírá rozdíl mezi člověkem a zvířetem.¹⁸ Kritériem pro určení této rovnosti pro něj přitom není inteligence, ale schopnost utrpení. Hranice mezi osobami a ne-

¹¹ David Hume například říká, že *where all my perceptions remov'd ... I shou'd be entirely annihilated* nebo *they are the successive perceptions only, that constitute the mind* (srov. *Treatise of Human Nature* book I, part IV, sect. 6).

¹² Srov. BRASSER, M. (hrsg.), *Person. Philosophische Texte von der Antike bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Philipp Reclam jun. 1999.

¹³ TOOLEY, M., „Abortion and Infanticide“.

¹⁴ WARREN, M. A., „On the Moral and Legal Status of Abortion“, in: FEINBERG, J. (ed.), *The Problem of Abortion*, Belmont, Ca.: Wadsworth Publishing Company 1984, s. 111-112.

¹⁵ *Human being* se dá nejlépe přeložit jako *člověk*. Protože tímto termínem ale Quinn označuje to, čemu jiní autoři říkají *osoba*, a termín *člověk* je u nich ekvivalentem Quinnova *lidského organismu*, překládám *human being* výrazem *lidská bytost*, abych předešel terminologicky poněkud matoucímu výkladu.

¹⁶ QUINN, W., „Abortion: Identity and Loss“, *Philosophy & Public Affairs* Vol. 13 (1984), Nr. 1, s. 24-54.

¹⁷ THOMSON, J. J., „A Defence of Abortion“, *Philosophy & Public Affairs* Vol. 1 (1971), Nr. 1, s. 47-66.

¹⁸ SINGER, P., „All Animals Are Equal“, in: SINGER, P., *Applied Ethics*, Oxford: Oxford University Press 1986, s. 215-228.

osobami pak podle Singera nevede uvnitř lidského druhu, ale mezi různými druhy živočichů. Osoba je pro něj totiž bytost s aktuálním vědomím sebe sama jako zvláštní entity s minulostí a budoucností.¹⁹ Toto aktualistické pojetí pak znamená, že podle Singera nejsou osobami nejen embrya, ale ani těžce postižení lidé nebo lidé v kómatu, kdežto šimpanzi nebo delfini osobami jsou.

Hledání okamžiku, kdy člověk nabývá práva na život, může vypadat například tak, že se probere seznam hlavních zlomových bodů, které lze ve vývoji člověka vysledovat. Mohou to být například následující body:

- a) početí
- b) získání lidské podoby
- c) schopnost pohybu
- d) schopnost samostatného přežití
- e) narození

Vždy musí platit, že „A má právo na život (= je osobou), je-li příslušníkem druhu *homo sapiens* + něco z a) – e).²⁰ Samotné a) – e) nestačí, protože by to bylo aplikovatelné na jakékoli organismy. Pohyb není dostačující, protože přísluší i jiným druhům (pokud je zpochybněno, že samotná příslušnost do druhu nestačí na právo na život, tak ani přidání podmínky, kterou splňuje spousta tvorů, není touto podmínkou). Podle Tooleyho není lidská podoba dostačující, protože Marťani jako rozumoví živočichové by vypadli z práva na život. K tomu poznamenávám, že se výše vychází z předpokladu, že se pohybujeme v kontextu druhu *homo sapiens*. Diskuse osobního charakteru bytostí, jako jsou hypotetičtí mimozemšťané, nebo andělé, by si žádala reformulaci uvedených kritérií do obecnější roviny.

Jak bylo již řečeno, exkluzivismus nepovažuje každého člověka za osobu. Musí proto stanovit nějaké kritérium, podle něhož by se dal začátek osobního bytí člověka určit. Otázkou je, jestli je tento začátek osobního bytí skokovou nebo pozvolnou změnou. V této souvislosti můžeme rozlišit dva základní pohledy:

- teorie stádií
- teorie procesu²¹

Podle teorie stádií se člověk stává osobou po dosažení jistého stádia vývoje. Tímto směrem se orientuje většina výše zmíněných argumentací. Teorie procesu předpokládá postupné stávání se osobou. Hodnocení statusu embrya lze popsat tak, že v prvním případě se dá říci, že embryo jednoho dne bude osobou, kdežto v případě druhém je osobou, ale v malé míře. Většina úvah v tomto článku se týká teorie stádií, takže zbývá říci pár slov o problémech spojených s teorií procesu. Prvním problémem je potřeba vypracování logického pojmu odstupňované identity. Dále zde docházíme k otázce, co je to vlastně embryo. Buď je to pouhý shluk biologického materiálu, z něhož se postupně stává lidská osoba na způsob domu stavěného z cihel, ve druhém případě je embryo jsoucno, které mizí stejnou měrou, jakou se postupně objevuje lidská osoba. Obě tyto varianty však přinášejí logické problémy a jsou do značné míry protiintuitivní.

¹⁹ SINGER, P., *Practical Ethics*, cit. dle ANZENBACHER, A., *Úvod do etiky*, Praha: Zvon 1994, s. 245-246.

²⁰ TOOLEY, M., „Abortion and Infanticide“.

²¹ QUINN, W., „Abortion: Identity and Loss“.